

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2012 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2012

1

Vilnius 2013

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2012

1

Vilnius 2013

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ARCHYVŲ SAUGYKLOSE

DARIUS VILIMAS

ŽEMĖSTEISMOKNYGŲ, IŠLIKUSIŲ BALTARUSIJOS NACIONALINIAME ISTORIJS ARCHYVE MINSKE, APŽVALGA IKI 1600 M. (žemės teismo knygos kaip šaltinis tiriant bajorijos istoriją)

Istorinis kontekstas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) pavietų žemės teismų kūrimo procesas buvo ilgas ir komplikotas, prasidėjęs dar XVI a. 4 dešimtmetyje, kai I Lietuvos Statute 1529 m. bajorijai buvo numatyta galimybė dalyvauti regioninių didžiojo kunigaikščio vietininkų teismų darbe. Nuo to amžiaus 5-ojo dešimtmečio pradžios kai kuriuose valstybės administraciniuose centruose veikė Statute numatyti vadinamieji „žemės teismai“, iš valdovo vietininkų teismo pamažu tapę išsodintųjų, parinktųjų (*судьи высажные*) teisėjų teismu. Pradėtos reguliariai vesti tų teismų knygos, kas įrodo, kad iš esmės senasis vadinamasis „žemės“ teismas (iki II Lietuvos Statuto priėmimo) buvo pilies teismo sinonimas, o pats teismo pavadinimas tada dar nebuvo nusistovėjęs. Tačiau bajorijos tai jau netenkino – ji turėjo sektiną precedentą – Lenkijos bajorų teismus. Ten jau senokai veikė nepriklausomas žemės teismas. Dar daugiau – tokie teismai XVI a. pirmojoje pusėje buvo įkurti formaliai LDK priklausiusioje Palenkės vaivadijoje, kurioje veikė lenkų teisė ir kitokie, nei likusioje LDK teritorijoje, teismai. Brendo esminė teismo sistemos reforma, sutapusi su kitomis to meto valstybinėmis reformomis.

Antrojoje XVI a. pusėje LDK įžengė į reformų epochą. Atėjo laikas reformuoti ir valstybės administraciją, teismą bei savivaldos sąrangą. Tikroji žemės teismo istorija prasideda nuo 1564 m. Bielsko privilegijos, teisiškai sulyginusios visos bajorijos luomo atstovus ir leidusi pradėti teismo reformą. Po pusantrų metų priimtas ir įsigaliojęs II Lietuvos Statutas (LS) jau užtvirtino pakitusią teismų sandarą, be didesnių korekcijų egzistavusių du šimtmečius.

Kuo teismų reforma buvo naudinga paprastiems bajorams? Kiekviename pavieto ar žemės centre buvo įsteigti bajoriškieji žemės ir pakamario teismai. Dar buvo ir pilies

teismai, tačiau jie liko valdovo administracijos žinioje, pilies teismo pareigūnai būdavo skiriami vaivados, o jam paliktos spręsti tik kriminalinės bylos. Teismas priartėjo prie kiekvieno paprasto bajoro, kuris žinojo, kad formaliai galės teistis net ir su didiku. Kiekvienas juridinis bajoro veiksmas ar finansinė operacija galėjo būti santykinai greitai užfiksuota pilies (jie dirbo kas mėnesį po dvi savaites) arba žemės teisme. Kadangi renkamas žemės teismas savo prestižu buvo aukščiau už skiriamų pareigūnų pilies teismą, labai dažnai iš pilies teismo knygų į žemės būdavo peraktuojami įvairūs notariniai įrašai arba vaznių pareiškimai, nes žemės teismas dirbo tik tris sesijas metuose. Kiekviename teisme pareigūnų skrynioje buvo saugomos teismo knygos, kuriose buvo galima įrašyti savo dokumentus, nesibaiminant, kad vieno ar kito juridinio akto originalas gali sudegti per gaisrą – išrašai iš jų turėjo tokią pačią galią kaip ir originalai. Taigi, teismų reforma ir jų kompetencijos atskyrimas – žemės teismui liko civilinės, pilies teismui – kriminalinės, o pakamario – valdų ribų ginčai, įvedė daug daugiau tvarkos į teisės dalykus. Bajoras žinojo, kada ir kur dirbs vienas ar kitas pavieto teismas. Jis galėjo tikėtis ne tik greitesnio teisingumo įvykdymo ar saugesnio vertingų dokumentų kopijų peraktavimo. Palengva keitėsi ir paties bajoro mąstysena – šalia pavietų seimelių žemės teismai tapo pagrindine vieta, kur viešojoje erdvėje būdavo sprendžiami bajorų tarpusavio ginčai, tvirtinamos jų atliktos finansinės operacijos ar kiti jiems svarbūs reikalai. Net paprastas išplūdimas susitikus gatvėje – smulkus chuliganizmas būdavo skrupulingai fiksuojamas. Lygiai taip pat detalai būdavo fiksuojama ne tik teismo ginčo eiga, bet ir po jo sekęs susitaikymas ar teismo nuosprendis. LDK bajorai žemės teismuose įgyvendino savo seną svajonę – teismo nepriklausomybės nuo didžiojo kunigaikščio ir didikų vietininkų asmenyje principą. Kartu tokių teismų įkūrimas ir darbas buvo labai vertinga teisinės kultūros lavinimosi mokykla. Žemės teismo knygos – neįkainojamos vertės to bajorų gyvenimo teisminės briaunos atspindys.

Tyrimo objektas ir jo istoriografija. Po Liublino unijos LDK teritorijoje liko 9 vaivadijos ar joms prilygstantys administraciniai dariniai, susidedantys iš 22 pavietų. Pavietų skaičius vaivadijoje svyravo nuo penkių (Vilniaus vaivadija) iki vieno (Polockas, Mstislavlis, Žemaitija). Kadangi maždaug du trečdaliai tuometės valstybės teritorijos dabar priklauso Baltarusijos Respublikai, visai nenuostabu, kad maždaug tokia pati pavietų ir vaivadijų centrų dalis yra jos teritorijoje, o išlikusios rankraštinių tų pavietų žemės teismų knygos po II Pasaulinio karo pabaigos, XX a. 6-ame dešimtmetyje, 1951 m. pervežtos į Baltarusiją, dauguma į Minską, kitos – į Gardiną (vėliau, 1964 m., Gardino, Slanimo pavieto knygos irgi pervežtos į Minską, todėl dabar visas jų kompleksas yra Baltarusijos NIA). Lietuvos Respublikoje dabar yra Vilnius, Ukmergė, Trakai, Kaunas, Panevėžys ir Raseiniai. Baltarusijos Respublikoje – Miskas, Gardinas, Lyda, Ašmena, Breslauja, Naugardukas, Slanimas, Valkaviskas, Brasta, Piskas, Vitebskas, Polockas, Orša, Mstislavlis, Mozyrius, Riečica. Iš jų išlikę keturių pavietų žemės teismo knygos.

Nagrinėsime keliasdešimt ankstyvųjų (nuo 1565 iki 1600 m., 41 vnt.) rankraštinių LDK pavietų žemės teismo knygų, saugomų Baltarusijos NIA (žr. I lentelę). Šiame straipsnyje taip pat nagrinėjama ir poros jau publikuotų LDK žemės teismo knygų (Slanimas) medžiaga. Taigi straipsnyje bus kalbama apie šių pavietų žemės teismų knygas – 7 Brastos, 14 Gardino, 17 Slanimo ir 3 Vitebsko. Dauguma jų sovietmečiu buvo restauruotos ir mikrofilmuotos. Tyrimą iš dalies palengvina tai, kad nuo XX a. 9 dešimtmečio pabaigos BNIA sudaromi seniausių pavietų teismų knygų vidiniai aprašai.

LDK pavietų teismo knygų turinys nėra daug tyrinėtas. Pačioje XX a. pradžioje keliasdešimties Žemaitijos žemės teismo knygų, saugomų Vilniaus centriniame senųjų aktų archyve, turinį aprašė I. Sprogis ir jo pagalbininkai¹. Dar prieš tris dešimtmečius bandyta tirti žemės teismų genezė, naudotasi ir Gardino teismo knygomis². Vėliau detalai aptartos XVI a. vidurio ikireforminės Vilniaus „pilies“ teismo knygos³. Ukrainiečių istorikė Natalija Starčenko tyrinėja Voluinės pilies teismų darbą XVI a. pabaigoje⁴. Žemaičių bajorijos šeimyninius ryšius XVI a. pabaigoje tyrinėjo R. Trimonienė⁵. Tirta ir Upytės pavieto žemės teismo kasdienybė⁶. Ukrainiečių istorikė Natalija Starčenko tyrinėja Voluinės pilies teismų darbą XVI a. pabaigoje⁷. Geografiškai ir chronologiškai artimą N. Starčenkos tyrimui temą kitu rakursu tyrinėjo V. Poliščiuokas⁸. Iš kitų Lietuvos istorikų, tyrinėjusių

¹ *Опись документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг*, выпуски I–V, Вильна, 1901–1907.

² E. Gorodeckas, Žemės teismo genezės Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje klausimu, *Jaunųjų istorikų darbai. Respublikinės jaunųjų istorikų mokslinės konferencijos tezės. 1980 m. gegužė. Trečioji knyga*, Vilnius, 1980, p. 116–119; E. Gorodeckas, Skoliniai sandoriai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. viduryje, *Lietuvos TSR mokslo akademijos darbai, A serija*, 1982, t. 1(78), p. 71–84 ir t. 3(80), p. 55–68.

³ Ю. Кяупене, Книги Вильнюсского замкового суда XVI века в составе Литовской Метрики, *Литовская Метрика: Lietuvos Metrika, 1988 m. tyrinėjimai*, Vilnius, 1992, p. 71–84.

⁴ Н. Старченко, Вбивство князів Четвертинських 1576 р.: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст., *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. 2007, випуск 7, с. 83–110; Н. Старченко, Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова), *ten pat*, 2010, 9 leid., p. 318–360.

⁵ R. R. Trimonienė, Bajorų luomo vedybinių ryšių atspindžiai Žemaičių žemės ir pilies teismo aktuose. XVI a. II pusė – XVII a. pirma pusė, *Istoriniai tekstai ir vietos kultūra*, Šiauliai–Ryga, 2004, p. 167–178.

⁶ D. Vilimas, Upytės pavieto žemės teismo elitas ir žemės teismo kasdienybė (1566–1588), *Iš Panevėžio praeities. Upytės žemei 750 metų. Konferencijos pranešimai, Panevėžys, 2004 09 14*, Panevėžys, 2004, p. 70–91.

⁷ Н. Старченко, Вбивство князів Четвертинських 1576 р., с. 83–110; Н. Старченко, Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст., с. 318–360.

⁸ В. Полищук, Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере лужских замковых книг 1558–1566 гг.), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*, Vilnius, 2007, p. 355–380; В. Полищук, Луцкий замковый уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр., *Український історичний журнал*, 2003, № 2, с. 3–13; 2005, № 1, с. 108–124.

Žemaitijos teismo realijas, būtina paminėti E. Saviščeva⁹ ir J. Drungilą¹⁰. Tiesiogiai baltarusiškųjų pavietų žemės teismo knygų sudėtis iki III Lietuvos Statuto priėmimo anksčiau tirta ir Lietuvoje¹¹. Vėlyvesnio laikotarpio (XVII a.) Breslaujos žemės teismo knygas yra aptaręs H. Liulevičius¹². Paskutiniaisiais metais baltarusiškųjų pavietų žemės teismų knygas tyrinėja ir baltarusių istorikai – A. Radamanas¹³, A. Šalanda¹⁴, N. Šliž¹⁵ ir kiti¹⁶.

1 lentelė. **Seniausios LDK pavietų žemės teismų (iki 1600 m.) knygos Baltarusijos NIA**

	Pavietas	Metai	Knygų	Pastabos
11.	Brastos	1566–1597	7	Pirmoji knyga: 1566–1604 m. teismo sesijų konvoliutas
22.	Gardino	1566–1601	14	Be dviejų 1556–1559 m. ikireforminių knygų
34.	Slanimo	1565–1599	17	Iš jų dvi publikuotos ABAK'o serijoje ¹⁷ .
44.	Vitebsko	1594–1598	3	

Brastos pavietas. Šį pavietą reprezentuoja išlikusios septynios žemės teismo knygos¹⁸. Chronologiškai jos tarpusavyje sumaišytos. Pirmosios penkios to fondo aktų knygos prasideda 1580 m., bet ankstyviausia yra fondo knyga Nr. 61, vadinamoji „einamųjų reikalų knyga“, kur vienoje knygoje sudėtos 1566–1604 m. teismo sesijos. O knygoje Nr. 63 (irgi „einamųjų reikalų“) yra 1597 m. žemės teismo knyga. Beje, pirmojoje paminėtoje

⁹ E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*, Vilnius, 2010.

¹⁰ J. Drungilas, Etnosocialinis mobilumas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: Gruževskių giminės pavyzdys (XVI a. antroji pusė – XVIII a. pradžia), *Lietuvos istorijos metraštis*, 2004, 2, 2005, p. 53–78.

¹¹ D. Vilimas, Seniausios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismų knygos (iki 1589 m.) Baltarusijos nacionalinio istorijos archyvo fonduose Minske, *Lituanistica*, Vilnius, 1998, Nr. 3(35), p. 116–123.

¹² H. Lulewicz, Sąd ziemski brasławski w świetle zachowanych ksiąg ziemskich z lat 1603–1632, *Miscellanea Historico-Archivistica*, 1998, t. X, s. 151–161.

¹³ A. Радман, Организация и склад полацкога земскаго суда ў другой палове XVI – першай трэці XVII ст., *ГЕРОЛД-LITHERLAND*, № 18, 2011, с. 21–36.

¹⁴ A. Шаланда, Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг., *Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя установы і палітычнае жыццё. XV–XX стст.*, Гародня, 2009, с. 35–64. A. Шаланда, Дарэформенны земскі суд Гарадзенскага павета ў 1562–1564 гг., *Гарадзенскі палімпсест. 2010. Асоба, грамадства, дзяржава жыццё. XV–XX стст.*, Гародня, 2011, с. 45–56.

¹⁵ Н. Сліж, Вяноўныя запісы ў кнізе Гарадзенскага земскаго суда за 1578–1579 гг., Гародня, 2009, с. 65–74.

¹⁶ С. Капыскі, Увядзенне земских судов паводле земскай рэформы 1565–1566 г. (на прыкладзе Слонімскага павета), *Леу Сапега (1557–1633 г.) і яго час*, Гародня, 2007, с. 106–110.

¹⁷ *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссией для разбора древних актов* (toliau – ABAK), т. XXII: *Акты Сланімскаго земскаго суда*, Вильна, 1895.

¹⁸ *Baltarusijos nacionalinis istorijos archyvas* (toliau – BNA), f. 1741, ap. 1, Nr. 1–5, 61, 63.

„einamųjų reikalų“ teismo knygoje irgi yra 1597 m. žemės teismo įrašų. Minsko NIA yra likusios ir to meto Brastos pilies teismo knygos.

Gardino pavietą reprezentuoja keturiolika išlikusių 1566–1601 m. žemės teismo knygų¹⁹. Dvi ankstyviausios Gardino „žemės“ teismo knygos (1556–1559) į mūsų aptarimą neįtrauktos, nes jos yra priešreforminės. Kai kurie šio pavieto ikireforminio žemės teismo darbo aspektai jau yra aptarti ABAK serijoje – keliuose jos tomuose publikuotos senosios teismo knygos ar jų fragmentai²⁰. Poreforminės žemės teismo knygos didelės, labai nevienodai išsilaikiusios, beveik be pertraukų eina iki XVI a. pabaigos ir toliau. Kaip ir Brastoje Gardine, be žemės teismo knygų, yra išlikusios ir to paties laikotarpio pilies teismo knygos.

Slanimo paviete, kaip ir Gardine, yra išlikusi ir ikireforminė knyga, publikuota jau minėto 22-ojo AVAK serijos tomo pradžioje (p. 1–146). Toliau jame seka dvi Slanimo poreforminės žemės teismo knygos. Iš XIX a. Vilniaus centrinio senųjų aktų archyvo katalogo²¹ ir dabartinio Baltarusijos NIA Minske aprašų aiškėja, kad šios dvi knygos neina viena po kitos. Dabartiniame Slanimo žemės teismo knygų sąrašė tarp jų yra dar viena 1567–1570 m. knyga, o VCA kataloge jos turėjo Nr. 7675 ir Nr. 7678, t. y. tarp jų turėjo būti dar dvi knygos. Iš viso jų Slanime šiuo laikotarpiu yra 17²², nes ankstyvųjų ikireforminių, dar ABAK skelbtų knygų, dabar archyve nėra.

Pirmoji poreforminė Slanimo žemės teismo knyga savo struktūra ir turiniu primena pirmąją Kauno žemės teismo knygą. Nors ten jau teisia naujasis žemės teismas – teisėjas, pateisėjis ir raštininkas, ir jos pradžioje net aprašyta to teismo įkūrimo ceremonija, tos knygos įrašai eina vienu „srautu“, panašiai kaip prieš tai buvusioje ir ten pat publikuotoje 1555–1565 m. „žemės“ (faktiškai ikireforminėje pilies) teismo knygoje, o joje vyrauja juridiniai-teisminiai įrašai, net 265 iš 291. Antroji publikuotoji poreforminė 1570 m. Slanimo žemės teismo knyga (dabar ji Minske fondo apraše turi Nr. 3) yra gerokai trumpesnė, bet joje jau daugiau notarinių įrašų, 63 iš 83. Toliau, nuo 8-ojo XVI a. dešimtmečio, Slanimo žemės teismo knygos, kaip ir Gardine, iki amžiaus pabaigos eina beveik pamečiui, atmetus bekaralmečius, kai vietoje įprastinių pavietų teismų veikė jungtiniai kaptūriniai teismai.

¹⁹ Ten pat, f. 1755, ap. 1, nr. 3–16.

²⁰ ABAK, t. XVII: *Акты Гроденского земскаго суда*, Вильна, 1890; ABAK, t. XXI: *Акты Гроденского земскаго суда*, Вильна, 1894.

²¹ *Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне*, сост. М. Горбачевский, Вильна, 1872.

²² BNIA, f. 1785, ap. 1, nr. 1–17.

Vitebsko paviete žemės teismo knygos išliko tik nuo paskutiniojo XVI a. dešimtmečio²³. Jų minėtu laikotarpiu yra trys, apie įdomesnes jų vietas dar XIX a. pabaigoje I. Lappo yra parašęs nemažą studiją²⁴. Jos apima 1594–1598 m. laikotarpį, yra vidutinio dydžio ir gana prastai išlikusios, nemikrofilmuotos.

2 Lentelė. **Seniausių LDK baltarusiškų pavietų žemės teismų knygos ir jų dydis (iki 1600 m.)**

Eilės Nr.	Pavietas ir knygos Nr.	Fondo Nr. BNIA	Chronolog. rėmai	Lapų (psl.) skaičius	Įrašų sk.	Teismo sesijų sk.
1.	Slanimo 1-oji	1785	1565–1566	406	291	„ištinė“, publ. ABAK, t. 22, p. 147–301.
2.	Gardino 3-oji	1755	1566–1567 (1597)	210 +27	114 +14	3 +1
3.	Brastos 61-oji	1741	1566–1597 (1604)	209 +171	109 +79	5 +1
4.	Slanimo 2-oji	1785	1567–1570	169	175	4
5.	Gardino 5-oji	1755	1567	120	108	„ištinė“
6.	Gardino 4-oji	1755	1568–1570	462	267	3
7.	Slanimo 3-oji	1785	1570	226	84	1, publikuota ABAK, t. 22, p. 302–445.
8.	Gardino 6-oji	1755	1571	1025 psl.	304	3
9.	Slanimo 4-oji	1785	1571	134	42	1
10.	Slanimo 5-oji	1785	1575	95	49	1
11.	Gardino 7-oji	1755	1578–1579	477	216	3
12.	Brastos 1-oji	1741	1580	411	194	2
13.	Slanimo 6-oji	1785	1581	259	161	1
14.	Gardino 8-oji	1755	1581–1582	[496]	303	3
15.	Slanimo 8-oji	1785	1583	103	66	1
16.	Slanimo 7-oji	1785	1583	183	80	1
17.	Gardino 9-oji	1755	1583–1584	1040 psl.	261	3
18.	Brastos 2-oji	1741	1584	270	164	3
19.	Gardino 10-oji	1755	1585–1586	985 psl.	194	3
20.	Brastos 3-oji	1741	1586	311	239	3
21.	Slanimo 9-oji	1785	1586	138	119	1

²³ Ten pat, f. 1751, ap. 1, nr. 1–3.

²⁴ И. Л а п п о, Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века, *Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП)*, ч. XXXI, 1897, № 6, отд. 2, с. 263–301.

Eilės Nr.	Pavietas ir knygos Nr.	Fondo Nr. BNIA	Chronolog. rėmai	Lapų (psl.) skaičius	Įrašų sk.	Teismo sesijų sk.
22.	Slanimo 10-oji	1785	1588	130	103	1
23.	Slanimo 11-oji	1785	1589–1590	329	263	3
24.	Brastos 4-oji	1741	1590	1363 psl.	457	2
25.	Gardino 11-oji	1755	1591–1592	964	428	4
26.	Slanimo 12-oji	1785	1591	303	246	2
27.	Brastos 5-oji	1741	1591	330	182	1
28.	Gardino 12-oji	1755	1592–1593	392	183	3
29.	Slanimo 13-oji	1785	1593–1594	209	144	2
30.	Gardino 13-oji	1755	1594–1596	864	433	4
31.	Vitebsko 1-oji	1751	1594–1596	163	100	1
32.	Slanimo 14-oji	1785	1595	174	132	1
33.	Vitebsko 2-oji	1751	1595–1596	379	228	2
34.	Gardino 14-oji	1755	1596–1597	224	129	1
35.	Slanimo 15-oji	1785	1597–1598	380	252	3
36.	Brastos 63-ioji	1741	1597	1106	797	3 ?
37.	Gardino 15-oji	1755	1597	555	288	3 ?
38.	Vitebsko 3-ioji	1751	1598	291	194	2
39.	Slanimo 16-oji	1785	1598	288	214	3
40.	Slanimo 17-oji	1785	1599	353	211	2
41.	Gardino 16-oji	1755	1599–1601	1071 +402	326 +189	3

Apibendrinant visų keturių vadinamųjų „baltarusiškujų“ LDK pavietų knygų skaičių ir chronologinį išsidėstymą, galima teigti, kad maždaug nuo 9-ojo XVI a. dešimtmečio vidurio tuose (trijuose, be Vitebsko) pavietuose jau galima kalbėti apie ritmingą žemės teismų funkcionavimą.

* * *

Kas buvo įrašoma į žemės teismo knygas? Jau esame minėję, kad įdomiausia yra notarinė teismo knygų įrašų dalis, kur aptinkame įvairiausių ir netikėčiausių įrašų. Labai įdomios ir įvairios teismo procesų kolizijos. Pavyzdžiui, jau rašyta apie kriminalines įdomybes²⁵ ar teisminės kultūros atspindžius Kauno paviete²⁶ ar Upytės pavieto žemės

²⁵ D. Vilimas, Kauno žemės teismas paskutiniaisiais Stepono Batoro valdymo metais, *Lituanistica*, t. 57, 2011, nr. 3(85). p. 227–242.

²⁶ D. Vilimas, Teisminės kultūros atspindžiai Kauno pavieto žemės teismuose XVI a. devintajame dešimtmetyje, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas prof. J. Kiaupienės 65-ėčiui*, Vilnius, 2012, p. 503–524.

teismo elitą ir žemės teismo kasdienybę prieš III Lietuvos Statuto priėmimą²⁷. Kadangi nagrinėjamų knygų apimtis labai didelė, norėtusi nurodyti tik porą, mūsų manymu, įdomesnių dokumentų. Tai du aktai, kurie nėra tipiški žemės teismų knygoms, tačiau jau pats jų įrašymas jose rodo, kokie įvairūs istorinių šaltinių lobynai gali glūdėti pavietų žemės teismo knygose. Vienas jų susijęs su kuopos teismų, kitas su LDK valstybės izdo istorija.

Pirmasis dokumentas²⁸ yra kuopviečių Gardino paviete sąrašas iš Gardino žemės teismo knygos Nr. 11 (1591–1592). Kaip jau žinome, III Lietuvos Statuto XIV skirsnio 9 straipsnis numatė įsteigti vadinamuosius kuopos teismus visoje LDK teritorijoje. Tai buvo bendruomeninis apylinkės gyventojų teismas, kuris vietoje sprendavo paprastų žmonių bylas, daugiausia vagysčių. Jau minėtas I. Sprogis kuopų teismui yra paskyręs visą AVAK serijos tomą²⁹, kuriame skelbia keletą šimtų tokių teismų įrašų (458) iš įvairiausių XVI–XVII a. teismų knygų. Apie kuopas Trakų paviete jis surado penkiolika dokumentų iš XVI a. pabaigos (1590 m. lapkritis) Trakų pakamario kun. Bagdono Oginskio knygos, kur ne tik nurodytos kuopviečių vietos, bet ir išvardyti kaimai ir dvarai, priklausantys susirinkimo vietai³⁰. Tačiau kažkodėl Gardino žemės teisme aktuota vietinio pakamario Gr. Masalskio raštą, nustatantį apie šešiasdešimt kuopos teismų vietų visame paviete, jis praleido.

Gardinas, 1592 II 2 / Gardinas, 1590 X 22, l. 890v–892. Gardino pakamario Gr. Masalskio raštas Gardino pavieto gyventojams, nustatant kuopos teismų šaukimo tvarką ir kuopos teismų rinkimosi vietas [на коповища]:

(890v) ...Велможными и зацне врожонными их м(и)л(о)стям князем, паномъ, воеводам, кашталяномъ, маршалкомъ, старостам, державцам, вранником земским и дворным и всимъ обывателем повѣту Городенског(о), такъ теж славутным паном войтом, бурмистром, райцом и лавником в местах короля кго м(и)л(о)сти, князких, панскихъ (891) и землянских, службы мое поволные и зычливые, до ласки в(ашей) м(и)л(о)сти моих м(и)л(о)стивых и ласкавых панов братьи пильные, залеаю, ознаймую в(ашей) м(илости) моим м(и)л(о)стивым и ласкавым паном братьи, иж я, обачаючы в Статуте права посполитового, яко бы се злодейство, збродня и своволенство загамовати могло, почываючы ся во враде своем подкоморском зъ владзы враду моего подкоморского, для загамованя всякого злодейства и своволенства, водлуг обычаю права посполитог(о), артыкулу девятого в розделе чотырнадцатом, зложылом коповища в повѣте Городенском на местцах певных, в том листе моемъ нижей обозначонных и меновите то есть, в месте Городенском за

²⁷ D. Vilimas, Uplytės pavieto..., p. 84–87.

²⁸ BNA, f. 1755, ap. 1, b. 11, l. 890v–892.

²⁹ AVAK, т. XVIII: Акты о копных судах, Вильна, 1891.

³⁰ Ten pat, dok. 95–109, p. 80–90.

Немецким ринком, подле костела светое Троицы. В Ожи при костеле, у Перевалце при костеле, на Русоти при дворцы князя пробоща Городенского. В Салатах при двори короля его м(и)л(о)сти, в местечку Озерох при костеле, на Котре его м(и)л(о)сти п(а)на подскарбего земского, при костеле. Отъ толь при церкви Светого Ильи на Пыри, в Козловичох п(а)на Григоря Ортиховича, при церкви. В Жарославце п(а)на хоружоꝝ(о) Городенского, при церкви, в Милковщизне подле двора его м(и)л(о)сти, в Каменце его м(и)л(о)сти п(а)на подскарбего земского – при костеле. В местечку Ятвеску при костеле, в Роженце при костеле, в Турейску при церкви, в Мостехъ пры костеле. В Лавной при церкви, в Лунной при костеле, в Дубьной при церкви, в Лашы при церкви, на Свислочи его м(и)л(о)сти пана Андрея Войны при костеле, в Кгудевичахъ подле пана Андрея Соболя, под гаемъ Березовымъ. В Берестовицы Великой подле двора его м(и)л(о)сти пана старосты Жомоитского, в Берестовицы его м(и)л(о)сти пана Краковскоꝝ(о) при костеле, у Королевого Мосту, пры церкви, у Тетеровце при церкви. У Крынкахъ пры костеле, в Городку на рынку, в Заблудовье при церкви, у Хворощи пры церкви, в Василкове при костеле. В Индуре пры костеле, в Одельску пры костеле, на Горницы пана Мелешковой, пры церкви, в Кузницы пры костеле. В Кундине пры церкви, на Соколде пры костеле, в Сидре пани Ивановое маршалковое, пры костеле, в Сидре его м(и)л(о)сти пана Краковьского, пры костеле, в Но (891v) вомъ Дворе пры костеле, Липьску пры костеле. В Лавне – под гаем березовым, у Перстуню - в селе Ратичахъ. На Бали панов Воловичов, пры церкви, в Довьспуде и Вяновце – пры костелех, в Рачках пры костеле. В местечку Бакаларовскомъ пры костеле, у Филипове, пры костеле, у Переросли пры костеле. В местечку Вижунахъ пры костеле, в Сейвах при дворе короля его м(и)л(о)сти. В Рудомине пры костеле, в Лоздеях – пры костеле, в Олнахъ, на рынку. В Бержникахъ пры костеле, у Вейсеях княжати их м(и)л(о)сти Слуцкихъ – пры костеле, в местечку панов Коптев у Вейсеяхъ – пры костеле, в Лепунах пры костеле, в Лишькове – пры церкви. В местечку Сопотькинях – при цэркви. На котором лице поменены где бы се коли в чом кому шкода якая стала, абы сте в(аша) м(илость) подданымъ своимъ и подданым короля еꝝ(о) м(и)л(ости) урадов своих, а панови наместники их м(и)л(о)сти пановъ, также подданым урадов своих, которые се до тых коповищъ на ближайей за милню стегають, кгда от коꝝ(о) ушкожоно, ознаймено будеть, сходи тые казали и винноꝝ(о) обыскивали, чымъ бя в злодейство загамовало, а злости своволенству людскому забежало и Статутови досыть стало...;

Antrasis dokumentas³¹ yra iš Gardino žemės teismo teismo knygos Nr. 13. Tai 1594 m. Gardino seniūno J. Kliukovskio raštas (pakvitavimas), duotas dar 1591 m. mokesčius³² paviete rinkusiam Gardino stalininkui Jonui Meleškai.

³¹ BNIA, f. 1755, ap. 1, b. 13, l. 608–610.

³² Apie tą metų mokesčius yra minėjęs A. Tyla, žr.: A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas. XVI a. antroji pusė – XVII a. vidurys*, Vilnius, 2012, p. 71.

Gardinas, 1595 X 4 / 1594 XII 9, l. 608–610 – Gardino seniūno, jo malonybės Jano Kliukovskio raštas, duotas Gardino pavieto stalininkui Jonui Meleškai:

(608) ...Року 1595, м(есе)ц(а) октября четвертого дня. Перед нами, урадниками судовыми земскими повѣту Городенского, Львомъ Михайловичомъ Сапѣгою, судьею, Геронимомъ Григоревичомъ Воловичом, подседьком а Анѣдреем Котовичом, писаром на мѣстѣцу судовомъ, ставшы обличне его м(и)л(о)сть панъ Ян Клюковскій, староста Городенскій, самъ доброволне устне вызнал лист запись свой, тут нижей уписаный, с печатью своею, с печатми и с подписами рукъ людей добрых справлений, его м(и)л(о)сти пана Яну Мелешку, стольнику короля его м(и)л(о)сти повѣту Городенского даный, на котором листе речъ мяновите описана и доложена есть. И просил его м(и)л(о)ст пан староста Городенскій, абы тот лист пры устном сознаню его м(и)л(о)сти до книгъ земских уписан был. Который слово с слово такъ ся в собѣ маеть. Я, Янъ Василевичъ Клюковскій, староста Городенскій, сознаваю то тым моим листомъ доброволным обликгом, кому того вѣдать потреба будеть, (608v) або чтучи его слышети, нинешним и на потом будучым, ижъ што есми мѣль справу перед их м(и)л(о)стю паны судьями Головными Трыбуналскими Великого Князства Литовског(о) в року тепер идучом тисеча пятьсотъ девять десятъ четвертомъ, м(е)с(е)ца мая семнадцатог(о) дня у Вилни, за приточеньем справы од их м(и)л(о)сти пановъ депутатовъ на зезде Головном Виленском в року минулом тисеча пятьсотъ девятьдесят третемъ, от их м(и)л(о)сти Пановъ Рад, врадниковъ, пословъ и всего рыцѣрства, шляхты Великог(о) Князства Литовског(о) выбранных, зо мною, Яном Клюковскимъ, старостою Городенским за позвы о том, ижъ што в року минулом тисеча пятсотъ девятьдесят первомъ поборца повѣту Городенског(о), а теперешний стольникъ его королевское м(и)л(о)сти тогожъ повѣту Городенског(о), панъ Янъ Мелешко додал тых п(а)нов, обывателей повѣту Городенског(о), которые якобы побору не отдали за тот рок тисеча пятьсотъ девятъ десятъ первый, на дѣляцею на врад кгородскій Городенскій до мене, Яна Клюковског(о), старосты Городенског(о), абы я на них тот поборъ выбрала, або экъзекуцею слушную за тот поборъ учинилъ, и тое выбравшы, до поборцы альбо до их м(и)л(о)сти пановъ депутатовъ на часть, в Констытуцый зъезду Виленског(о) описаный, отъдалъ и на тот часть в Констытуцый описаный перед их м(и)л(о)стями паны депутаты у Вилни не становилсе и с тыхъ рѣштовъ личьбы не учинил и того податку на дѣляцею отъ пана поборцы поданю, до их м(и)л(о)сти пановъ депутатовъ не отдал и не заплатил, за чымъ их м(и)л(о)сть панове суди Головные Трыбунальные за очевистым мовеньем на мнѣ самом, Яне Клюковском, старосте Городенском тую всю суму п(е)н(е)зей, на рѣште зосталую водлугъ порахованья в скарбе Речи Посполитое до их м(и)л(о)сти пановъ депутатовъ у Вильни заплатити наказали, зоставившы мнѣ, Яну Клюковскому старосте Городенскому (609) старосте Городенскому вольное мовенье с паномъ поборьцою о всю тую рѣшту п(е)н(е)зей недобраную, которое всей тое сумы п(е)н(е)зей с порахованья перед их м(и)л(о)стю п(а)ны депутаты, водлугъ декрету Трыбу-

нальского подстаростий мой кгородский Городенский пань Миколай Рабѣвичь Гнойницкий, будучы в той всей справе перед судом Головнымъ Трибуналным умоцованым, от мене шесть сотъ золотых польскихъ готовыми грошъми до их м(и)л(о)сти п(а)новъ депутатовъ у Вильни отдалъ и заплатил. А ижъ с певноз(о) постановенья и угоды через ихъ м(и)л(о)сти п(а)новъ приятелей н(а)ших сполных его м(и)л(о)сть пань Янь Мелешко, поборца бывший Городенский, а теперешний стольникъ тогожъ повѣту Городеньского, недаючи се мнѣ, Яну Ключковскому о тое до суду Головноз(о) Трибуналноз(о), позывать тую всю суму п(е)н(е)зей поборовых, от мене через подстаростего моез(о) в скарбе до их м(и)л(о)сти п(а)новъ депутатовъ заплачоную, всего сумою такъ же шесть сотъ золотых польских, мнѣ вжо заплачоное его м(и)л(о)сти п(а)на Яна Мелешка, поборцу Городеньскоз(о), тым листом моим вольным чыню его самого, малжоньку, дѣти и потомки ез(о) вѣчными часы, якожъ и тотъ вышей мененый дэкрет суду Головного Трибуналноз(о) и все право свое его м(и)л(о)сти п(а)ну Яну Мелешку отдалом и касую, в нивечь оборочаю вѣчными часы, такъ же и тот квит головный, водлугъ котороз(о) подстаростий мой кгородский пань Миколай Рабѣвичь Гнойницкий зъ заплаты тое шести сот золотых польскихъ от ихъ м(и)л(о)сти п(а)новъ депутатовъ квитованъ есть, окупившы и заплатившы тую шесть сот золотых польских подстаростему своему, заразом ему, пану Мелешку отдалом. Водлугъ которого квиту такъ же вжо тых шести сотъ золотых польских, у его м(и)л(о)сти п(а)на Яна Мелешка, малжонки, детей и потомковъ их м(и)л(о)сти, такъ я самъ, Янь Ключковский, староста Городенский, малжонька, дѣти и потомки мои уступовати се не маем и не будем мочи вѣчными часы, такъ тежъ и листь тотъ, который ми подстаростий мой пан Миколай Рабей Гнойницкий на отданье и на заплачене тых шести сот золотых (609v) польских, ему от мене даль ему жъ, пану Яну Мелешку, отдалом и на ез(о) м(и)л(о)сти самого, малжоньку, дѣти и потомки его м(и)л(о)сти зо всими обовязками, в нимъ описаными, тымъ же правом и моцою, яко ми самому належал, вечными часы вливаю. Который сесь лист мой я, вышей мененый Янь Ключковский, стороста Городенский, сам устне ставшы перед судом земским Городенским у Городне, на местцу судовом его м(и)л(о)сти п(а)ну Яну Мелешку, столнику Городенскому созвати и до книгъ земских дати вписати маю от початгя роковъ земских в року прышлом тисеча пять сотъ девять десят пятюм Трыкролских пятого дня, под заплаченьем заруки ему жъ, п(а)ну Мелешку шести сот золотыхъ польских и под нагороженьем шкоды и накладов без присеги телесное, на голое речене слова его м(и)л(о)сти п(а)на Мелешковой. А естли бы зъ яких прычын тые роки земские Трыкрольские недошли и сужоны не были, тогды потом на першых роков земских Городеньских, которые на первой дойдуть и сужоны будутъ, сесь лист свой, такъ же его м(и)л(о)сти п(а)ну Мелешку сознати маю и повинен буду под тыми жъ обовязками, в семь листе моем звышь поменеными, о которую заруку, шкоды и наклады вольно мене, Яна Ключковского будетъ его м(и)л(о)сти п(а)ну Яну Мелешку позвать до суду Головноз(о) Трибунальноз(о),

такъ же до суду и вряду, гдѣ одно самъ похочеть роком завитым. А я перед тым судом и врадомъ стати и всему, што одно колвекъ на мнѣ и на маетности моей водлуг того листу моего и обовязковъ, в ним описаных, его м(и)л(о)сти п(а)ну Яну Мелешку вскажетъ, сам з маетностью моею, лежачою и рухомою подлегати маю и повинен буду. И на том ему дал сесь мой вызнанный добровольный листъ под печатью моею и с подписом руки моеи властное писмом руским. До которог(о) того то моего листу за устьюю прозбою моею печати свое прыложыли и руки свои подписать рачыли их м(и)л(о)ст вельможный его м(и)л(о)сть панъ Роман Воловичъ, староста Рогачевский, Конявский и Дубицкий, а его м(и)л(о)сть пан Марътин (610) Скорульский, городничый Городенский, а его м(и)л(о)сть панъ Миколай Рабъевичъ Гнойницкий, подстаростий кгородский Городенский а панъ Янь Боуфал. Писанъ у Городне, лѣта от нароженья с(ы)на Божего тисеча пятьсот девять десять четвертого, м(е)с(е)ца декабра девятого дня. У того листу печатей прытисненыхъ пять, а подпись рекъ суть подписаны тыми словы, Янь Клюковский, староста Городенский рукою, Roman Wołowicz, Ręką własną. Marcin Skorulski, Horodniczy Grodzienski, Ręką własną. Proszony Pieczętarz Mikołaj Rabiey, ma ppria. Pieczętarz proszony Jan Boufał, Ręką własną. Который лист до книгъ земьскихъ уписанъ есть.“

Išvados. Baltarusijos NIA išliko keliasdešimt keturios baltarusiškosios (Brastos, Gardino, Slanimo ir Vitebsko) LDK poreforminių pavietų rankraštinės žemės teismo knygos (iki XVII a. pradžios). Jos pasižymi tematine įvairove, bet savo turiniu nedaug skiriasi nuo tokių pačių lietuviškosios LDK dalies pavietų medžiagos. Šios knygos kiekibiškai ir kokybiškai papildo lietuviškųjų LDK pavietų žemės teismų knygų medžiagą, padeda susidaryti išsamesnį (pilna panorama negalima, nes neišliko visų LDK pavietų žemės teismų knygų) žemės teismų darbo ir bajorijos veiklos juose vaizdą.

Kaip ir lietuviškojoje LDK dalyje, taip ir baltarusiškuose valstybės pavietuose žemės teismų knygose esančius įrašus galima suskirstyti į notarinio ir teisinio pobūdžio. Notariniai įrašai vyrauja daugelyje čia nagrinėjamų knygų. Pateikti knygų įrašų pavyzdžiai parodo, kad pavieto žemės teismo knygose galėjo būti aktuojami ir dokumentai, tiesiogiai visiškai nesusiję su teismo funkcijomis (mokesčių rinkėjo pakvitavimas) arba priklausė kito pavieto teismo kompetencijai (pakamario raštas, nurodantis kuopvietes pavieto teritorijoje).

Žemės teismo knygos – neįkainojamos vertės to meto bajorų gyvenimo teisinės briaunos atspindys. Jos mums yra dvigubai vertingesnės dar ir todėl, kad be juridinių-procesinių dalykų, jose fiksuojama ir daugybė notarinių aspektų ar šiaip gyvenimiškos kasdienybės faktų. Kartu teisminių skundų ar nuostolių įrašymas į žemės teismo knygas rodo ir norą turėti teisminius svertus besibylinėjant su skriaudikais. Šie momentai rodo svarbų bajoriškosios savimonės – teisinės kultūros formavimąsi ir stiprėjimą. Straipsnyje aptariama medžiaga sudaro prielaidas platesniam visos LDK teritorijos žemės teismo knygų medžiagos apibendrinimui ateityje.